

HATT-I HÜMÂ YÛNLARIN DİPLOMATİK ÖZELLİKLERİ VE PADİŞAHI BİLGİLENDİRME SÛRECİNDEKİ YERLERİ

Bekir KOÇ*

Bu çalışmada, temel işlevi padişahı bilgilendirme olan hatt-ı hümâyûnların; diplomatik özellikleri ve bürokrasideki kullanım şekilleri üzerinde durularak *-padişah- divân- arz -vezîr-i â'zam/sadr-ı â'zam ve bâb-ı âlî* arasındaki ilişkiler çerçevesinde- Osmanlı devlet yazışmaları ve bürokrasisindeki rolü irdelenecektir.

Araştırmacılar Osmanlı diplomatiğindeki belgeleri, düzenleniş amaçları ve yapısal özelliklerine göre değişik başlıklar altında incelemişlerdir. Bu incelemelerin başlıcaları Kraelitz, Fekete, Gökbilgin ve Kütükoğlu tarafından yapılmıştır¹. Fekete, belgeleri laik ve dinî nitelikli belgeler olarak genel bir tasnife tâbi tutmuş ve hatt-ı hümâyûnları² laik yani dünyevî nitelikli belgeler olarak tanımlamıştır.

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi

1. Friedrich von Kraelitz, "Osmanische Urkunden in Türkischer aus der zweiten Hälfte des Jahrhunderts", *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften*, Wien 1921; Aynı yazarın, "İlk Osmanlı Padişahlarının Isdar Etmış Oldukları Bazı Beratlar" *T.O.E.M.*, V/28, İstanbul 1332; Ludwig Fekete, *Einführung in die Osmanisch-Türkische Diplomatie der Türkischen Batmassigkeit in Ungarn*, Budapest 1926; Mihail Guboğlu, *Paleografia si Diplomatica Turco-Osmana*, Bükreş 1958; M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi*, İstanbul 1979; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994.

2. Osmanlı diplomatiğinde terim olarak hatt-ı hümâyûnun iki anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz. Birinci olarak, -hatt-ı hümâyûnun (padişah yazısı)- Türkçe'ye çevirisinden elde edilmiş, atf, aidiyet, bildiren bir anlamdır ki, Osmanlıca-Türkçe sözlüklerdeki anlam

Fekete'nin yaptığı tasniften³ hareket ederek, belgeler hakkında önemli bilgiler veren Gökbilgin, hatt-ı hümayûnları, unvan ve elkâbdan yoksun, kısaca konuya giren bir başlangıcı ihtiva eden padişahla ilgili belgeler sınıfında göstermiştir⁴. Osmanlı diplomatiği konusunda şimdiye kadar yazılmış Türkçe eserlerin en ayrıntılısı ise, Kütükoğlu'nun eseridir. Kütükoğlu da, Gökbilgin'in hatt-ı hümayûnlar hakkında yapmış olduğu tasnifi benimsemiş görünmektedir.⁵ Yukarıdaki araştırmaların hatt-ı hümayûnlarla ilgili ortak tespitini bir cümle ile özetlersek şöyle söyleyebiliriz: Hatt-ı hümayûnlar, Bâb-ı âlî -XVIII. yüzyıldan önce Divan-ı Hümayûn-vesikaları içinde, dünyevî nitelik taşıyan, padişahla ilgili belgelerdendir.

A. Hatt-ı Hümayûn Çeşitleri

a. *Telhîs*

Telhîs, kanun, nizam, tevcih, usûl ve âdet ile sınırları belirlenmiş, padişahın onayını gerektiren, devlet mekanizmasının normal işleyişiyle ilgili hususları içeren, sadrazamın kendi görüşlerini de belirterek özetlediği ve padişaha sunduğu yazılardır.⁶ Ayrıca,

daha çok bu kullanımla ilgilidir. İkinci olarak da, hatt-ı hümayûn ile müveşşeh fermân, beyaz üzerine hatt-ı hümayûn, telhîs ve takrîr gibi belgeler üzerindeki padişahın tavsiye, teşvik ve emir niteliği taşıyan yazılarını tanımlamak için kullanılmıştır.

3. I. Dinî nitelikli belgeler

A- Şer'îye sicilleri B- Kadılar tarafından verilen hüküm ve ilâmlar C- Vakıfnâmeler D- Fetvâlar

II- Laik nitelikli belgeler:

1. Padişah tarafından isdar edilmiş vesikalar: Fermân, berat, ahidnâme, sulhnâme, nâme-i hümayûn, emirler, hükümler. 2- Yüksek seviyedeki görevliler, Divan-ı hümayûn üyeleri tarafından çıkarılmış vesikalar a) Padişaha takdim edilen takrîrler. b) Sadrazam ve devlet merkezindeki yüksek görevlilerin, vezirlerin mektupları. c) Olağanüstü yetkilerle görevlendirilmiş serdar, Budin beylerbeyi gibi kimselerin yazıları. d) Beylerbeyilerin mektupları e) Beylerbeyilerin emirleri. f) Daha küçük derecedeki görevlilerin vesikaları: İdam hükümleri, yol senetleri, mürûriye tezkereleri, senetler vs. g) Alelâde mektuplar. 3- Çeşitli makam ve resmî dairelerde kullanılan defterler, siciller. 4- İstid'âlar, rapor ve ihbar mektupları. 5- Mektuplar. 6- Tatar (Kırım) hanlarının emirleri, mektup ve yazıları. Geniş bilgi için bkz., M. Tayyib Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 19.

4. *A.g.e.*, s. 21.

5. *A.g.e.*, s. 1-13.

6. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul 1970.

normal işleyiş dışında gelişen sorunları hükümdara duyurmak, yapılması gereken şeyler hakkında izin ve emir istemek veya sadece bilgilendirmek amacını taşıyan tüm kâğıtlar da *Telhîs* sayılmaktadır. Sunulan telhîsleri padişah, bazen çok kısa bir yazıyla onaylar veya reddeder bazen de kağıdın üzerine geniş açıklamalarda bulunurdu.⁷

Devlet yazışmalarında onay gerektiren yazılar genellikle sadrazam tarafından özet halinde padişaha sunulmakta ise de, gerek yoğun iş hacmi gerek yazışmalardaki hızı temin amacıyla takrîr⁸, kaime⁹, şukka¹⁰ veya halkın istid'âlarını içeren yazılar çoğunlukla ön bir bilgiyle aynen padişaha arz edilir emir ve görüşleri istenirdi. Ancak genel uygulamada önemli konularda padişahı bilgilendirme işlemi *telhîsen arzlarla* olduğu için takrîr, kaime, şukka, vb. belgeler üzerindeki hatt-ı hümâyûnlara Osmanlı diplomatiğinde daha az rastlanmaktadır.

b. Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümâyûn

İkinci tür hatt-ı hümâyûn ise padişahın, çoğunlukla devlet görevlilerinin verdiği bilgilere cevap niteliği taşıyan, ancak bu bilgilerin yanı sıra herhangi bir konuda şahsî fikirlerini de içeren veya bizzat duyduğu ve gördüğü olaylarla da şekillenen ve genellikle padişah tarafından kaleme alınan *Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümâyûn*'dur.¹¹ Padişah bu tür hatlara, genellikle ivedilikle ele alınmasını istediği sorunlarda, İstanbul'un ihtiyaçlarının sağlanmasında veya görevli atamalarında başvurmaktadır.

7. II. Mahmut dönemine ait telhîs örnekleri için bkz., B.O.A. Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi, Hatt-ı Hümâyûn (H.H.) No: 19208, 19214, 19217, 19250, 19265, 52402.

8. Padişah, sadrazam veya ilgili makama bir işi bildirmek, ifade etmek için yazılan yazılara denir. Mübahat S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 214.

9. Üst makamdan alt makama yazılan bir yazı çeşididir. *A.g.e.*, aynı sayfa.

10. Merkezle taşra veya taşradaki iki resmî makam arasındaki yazışmalar için kullanılan belge türüdür. *A.g.e.*, s. 233.

11. Bekir Koç, II. Mahmut'un Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümâyûnları, *A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s. 9.

c. Hatt-ı Hümâyûnla Müveşşeh Fermân

Osmanlı diplomatiğinde kullanılan üçüncü hatt-ı hümâyûn çeşidi ise, fermân ve beratların önemli olanlarında, belgede yer alan hususların kusursuz yerine getirilmesini bildiren emir, dilek veya tavsiye niteliğindeki padişah yazılarını içeren *Unvanına veya Hatt-ı Hümâyûnla Müveşşeh Fermân* denilen hatt-ı hümâyûndur.

B. Hatt-ı Hümâyûnların Diplomatik Özellikleri¹²

Hatt-ı hümâyûnlarda (Telhîs, takrîr) belgenin en üst tarafında ve kağıdı ortalayacak biçimde "Allahın adına" anlamına gelen [α] "hüve" işareti bulunmaktadır. Bu işaretten sonra belirli bir boşluk bırakıldıktan sonra sol köşeye "*Pâdişâhum*" yazılarak hitab kısmına geçilirdi. Sadrazam veya kaymakam padişaha, genellikle "*Şevketlü kerâmetli mehâbetli kudretlü velî-i ni'metim efendim*" diye hitab etmekte; hangi konuda bilgi verecekse veya emir isteyecekse o konuyu izah etmekteydi. Sadrazam mevcut durumu telhîsinde anlattıktan sonra padişahın emir ve görüşlerini bekleyen kısmında genellikle "*Emr ü fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-i ni'metim efendim pâdişâhum hazretlerininindir*" diyerek padişahın emrini talep ederdi.¹³

12. Hatt-ı hümâyûnların diplomatik özellikleri, içerik analizleri ve bürokrasideki yerleri üzerine genel değerlendirme ve tespitleri yaparken -padişah ve dönem gözetmeden- şu hattanlardan faydalandık. B.O.A. H.H. No: 773, 871, 8043, 8303, 8402, 8572, 9741, 9940, 10720, 11196, 11277, 11408, 11619, 12370, 12665, 12716, 12762, 13163, 14185, 14523, 14855, 15920, 16209, 16242, 16465, 16889, 17170, 17248, 17362, 17636, 17717, 18381, 18840, 20387, 21258, 21282, 21380, 21386, 21392, 21409, 24335, 25584, 25636, 25637, 25638, 25649, 25652, 25694, 25700, 25758, 25762, 25702, 25704, 25717, 25756, 25792, 25796, 25901, 25995, 25996, 27355, 25798, 27909, 27943, 27946, 27965, 27973, 27985, 27959, 28082, 28095, 28100, 28134, 28204, 28205, 28210, 28257, 28300, 28307, 28406, 28438, 28497, 28537, 28793, 29228, 30875, 31039, 32400, 32509, 32602, 32663, 32782, 33013, 33151, 33745, 34626, 37131, 40794, 42207, 42251, 42307, 43140, 47300, 48334, 48371, 48488, 51054, 51086, 51114, 51136, 51147, 51165, 51179, 51187, 51197, 51957, 52915, 53081, 53374, 53841, 54995, 55661, 57097, 57338, 57517, 57576, 57969.

13. Daha uzun ve ağıdalı hitablar için bkz., B.O.A., H.H. No: 19208, 19214, 37985, 52813. Telhîs ve takrîrlerin elkâbı sadrazam Pargalı İbrahim Paşa'nın sadaretine kadar "Sa'âdetlü pâdişâhum", "Devletlü pâdişâhum", "Bende-i kemînelidir ki", "arz-ı kullarıdır ki" gibi kısa yazılırken, yavaş yavaş bu elkâb daha ağıdalı bir şekil alarak "Şevketlü inâyetlü kerâmetlü mehâbetlü pâdişâhum" şeklini almış ve nihayet III. Ahmet devrinde

Padişah, onaya konu olan hususları okuduktan sonra "*Ma'lûmum oldu*" gibi kısa girişlerin yanında telhîs ve takrîrlerin içeriğini okuduğunu ve ne tür belge sunulduğunun tekrarını yapan daha uzun girişlere yer verir, görüşlerini belirtirdi: "... *işbu takrîrin/ telhîsin/şukkanın/kaimenin manzûr ve me'âli ma'lûm-ı hümâyûnum olmuştur*"¹⁴ vb.

Padişah ise, sadrazama genellikle "*Benim vezîrim*" diye hitab etmektedir. Eğer sadrazam ordunun başında savaşa gitmiş ise, "*Sen ki serdâr-ı ekrem zafer-rehberim*" elkâbına rastlanmaktadır. Sadrazam herhangi bir nedenle görevinin başında bulunmuyor ise, yerine bıraktığı kaymakam işleri devralmaktaydı. Bu durumda padişah kaymakama "*Kâ'immakâm Paşa*" diye hitab etmektedir. Bu görevliler dışında birine hitab edecekse, "*Sen ki*" diye başlar, isim zikredilir ve çoğunlukla sadece ilgili kişinin görevi belirtilirdi: "*Sen ki Rumili vezîrim Mehmed Paşa'sın*"¹⁵ veya "*Kapudan-ı derya gayret-şi'ârım*".¹⁶ Bazen aynı belgede iki kişi anılabilmektedir: "*Semâhatlü dâ'imiz ve kâ'immakâm paşa*".¹⁷ Hatt-ı hümâyûnlarda elkâbsız belgeler de mevcuttur. Elkâbsız belgeler incelendiğinde istegin sadrazama veya kaymakama yöneltildiği anlaşılmaktadır.

a. Hatt-ı Hümâyûnların Dili

Hatt-ı hümâyûnların dilinin diğer belge gruplarına nazaran daha sâde olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle padişah tarafından yazılan beyaz üzerine hatt-ı hümâyûnların dili günümüz Türkçe'sine oldukça yakındır. Hatt-ı hümâyûnlar Osmanlı Devleti'nde ilk görüldüğü tarihten, imparatorluğun sonuna kadar neredeyse dil ve şekilsel özellikler açısından pek değişmemiştir. Sadece kaligrafide, o da daha anlaşılır yazı şekline doğru bir değişim vardır.

(Nevşehirli İbrahim Paşa zamanından itibaren) daha uzun ve ağdalı bir şekil almıştır. Detaylı bilgi için bkz., M. Tayyib Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 90.

14. Örnek için bkz., B.O.A., H.H. No: 19217.

15. Örnek için bkz., B.O.A., H.H. No: 25702.

16. Örnek için bkz., B.O.A., H.H. No: 25611.

17. Örnek için bkz., B.O.A., H.H. No: 41801.

b. Hatt-ı Hümayûnların İşlem Hızı ve Etkinliği

Hatt-ı hümayûnlar XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Divan kalemince düzenlenir ve sadrazam aracılığı ile padişaha sunulurdu. Bu yüzyıldan sonra ise, devlet dairelerinden sadaret makamına gönderilen ve padişahın iznini gerektiren evrakı kaydetmek, yazmak ve sadrazam aracılığı ile padişaha sunulmak üzere Mabeyn Başkatibi'ne gönderme işi Amedi kalemince üstlenilmesine rağmen, hatt-ı hümayûnların üzerinde ne zaman *ısdar* olduğuna dair bir tarih bulunmamaktadır. Bundan dolayı da belgenin ne zaman işleme konulduğuyula ilgili yani padişahın belgeyi ne zaman yazdığı (veya yazdırdığı) ve belgede belirtilen hususların ne zaman yerine getirildiği ve ikisi arasında geçen süreyi tespit imkansız gibidir. Etkinlikten anladığımız ise, padişahın istediği veya emrettiği hususların yerine getirilip getirilmediğidir. Yani belgede istenenler sonuca ulaşmış mıdır? Ya da istekler konusunda padişaha doğru bir bilgi verilmiş midir? Bu konularla ilgili net bir bilgi elde etmek de mümkün görünmüyor. Ancak, padişahların belgedeki hususları daha önce de defalarca tekrarladığı (özellikle malî konularda) belgelerde geçen "*tenbih itmiş idim*", "*irsal eylemiş idim*" türündeki ifadelerden anlaşılmaktadır.

c. Hatt-ı Hümayûnların Hukukî Yönleri

Hatt-ı hümayûnların hukukî yönüyle ilgili de şunlar söylenebilir. Hatt-ı hümayûnların çok iyi korundukları ve padişahların da bu duruma büyük özen gösterdiği belgelerden anlaşılmaktadır. Hatt-ı hümayûnların bu derece iyi korunmasına ve her bir hatt-ı hümayûn çeşidinin ayrı ayrı torbalarda özenle saklanmasına sebep ise, hatt-ı hümayûnların tıpkı fermân ve beratlar gibi hak, yetki, görev ve imtiyaz sağlayan belgeler olması ve gerektiğinde bu belgelere tekrar tekrar başvurulmasıdır.

C. Hatt-ı Hümâyûnların¹⁸ Bürokratik İşleyiştteki Yerlerine İlişkin Bir Değerlendirme

Hatt-ı hümâyûn uygulamasıyla (padişah ile vezir-i azam/ sadrazam arasında diyalogu sağlayan resmi kâğıtlar) ilgili derli toplu ilk bilgiyi - Kühü'l-Ahbâr'dan¹⁹ naklen Peçevî vermektedir.²⁰ "Bu zamana gelince (III. Murat'ı kastederek) mutlaka hatt-ı hümâyûn nedir kimse bilmezdi halkın hatırına hutûr itmezdi" demektedir ve hatt-ı hümâyûn usûlünün yaygınlaşmasının sakıncalarını şöyle sıralamaktadır. *Daha önceki padişahlar hatt-ı hümâyûnları yaygın olarak kullanmamışlardı. Atamaların çoğunda sadrazamın yazılı onayı olan buyruldu yeterliydi. Murat, ilk (kılıç hakkı) ve ek tumar (terakki) bağışlarının dışında atama belgelerinin çoğunu görme ve imzalamayı talep etmiş, bu talep ise iki olumsuz etki yaratmıştır. Birinci olarak, sadrazamlar otorite ve geleneksel hareket bağımsızlıklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. İkinci olarak da, harem ağaları ve cariyeler padişaha yakınlıkları sayesinde atamaları denetlemeye ve makam satmaya teşebbüs eder hale gelmişlerdir.*

Mustafa Ali ve Peçevî'nin ideal yönetim konusunda III. Murat'ı eleştiren öncül ve ardıllarının hayıflanmalarından farklı olarak ön plana çıkardıkları hatt-ı hümâyûn uygulaması, bürokraside uygulanmaya başlanan yeni bir yazışma şeklinin habercisiydi. Çünkü bu tarihlere kadar, Divan-ı Hümâyûn'da alınan kararların padişaha

18. Hatt Arapça'da yazı demektir. Humâ ise Farsça bir kelime olup, halk arasında kutsal sayılan bir kuş türünü ifade etmektedir. Kutsiyet, saâdet ve yücelik anlamlarını da içeren humâ kelimesine "yûn" edatının eklenmesi sonucunda oluşan humâyûn; mutlu, takdir edilmiş, allahın rızasına nail olmuş kişi anlamlarında kullanılmış, daha sonraları İslâm ülkelerinde devlet yöneticisine atfedilen bir ünvan haline gelmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, humâyûn Fars ve İslâm kültür çevresinde her zaman saygı, yücelik, vb. anlamları karşılayan bir deyim olarak kullanıla gelmiştir. İslâm kültür çevresinde kurulan Osmanlı Devleti'nde de bu kelime, padişahı tanımlayan bir deyim olarak kullanılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bu terim, padişahın belli başlı reformlar konusunda ilân edilmiş emirlerini tanımlamak için de kullanılmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu gibi. Yine bürokraside sadrazam değişiklikleri her zaman hatt-ı hümâyûnlarla ilan edilmiştir.

19. Bkz., Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratu*, (Çev. Ayla Ortaç) İstanbul 1996, s. 308.

20. Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980, C. II, s. 7.

bildirilmesi vazifeşi (arz) vezir-i âzamındı ve bunu hatt-ı hümâyûnlar yaygın olarak kullanılmaya başlanana kadar da genellikle şifahen yapardı. Bu durumda yönetimde danışma ve merkez kurul olarak önemli bir misyon üstlenen Divân-ı Hümâyûn ve vezir-i âzam ikinci planda kalmakta, padişah artık kendisine onay vermesi için sunulan kâğıtların üzerine eskisi gibi tek kelimelik cevaplar yerine, uzun izahlarla dolu emir ve tavsiyelerin yazılı olduğu hatt-ı hümâyûnları vezir-i azama vermekte, vezire bu noktada düşen görev ise emirlerin fermanlaşmasına nezaret etmektir.

Padişahın hattlar üzerindeki görüş ve emirleri yine fermanlar yoluyla taşraya ulaştırılmakta ise de, söylemek istediğimiz şey, kararların fermanlaşma sürecindeki genel uygulamaya artık padişahın belgeler üzerindeki oldukça uzun sayılabilecek görüşleri doğrultusunda yön verilmeye başlanmasıdır. Yeni uygulama insiyatif kullanmak istemeyen sadrazamları memnun ediyorsa da, padişahın olaylarda yegane belirleyici olmasına içerleyen sadrazamları da rencide etmiş benzermektedir. Zira, XVII. yüzyılın neredeyse tamamı vezir-i azamın *vekil-i mutlaklığını* ve itibarını iade çabalarıyla geçmiştir.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise, Divan'ın etkinliğini kaybederek Bâb-ı âlî'ye taşınmasının bir sonucu olarak -özellikle malî alanlardaki değişim ve dönüşümle paralel olarak -sadrizam- defterdar itibarını kısmen elde etmeye başlamışken, III. Selim'in iktidara gelmesiyle, merkezîleşme kaygılarıyla hatt-ı hümâyûn usulünün yeniden yoğunlaştığını görüyoruz. Yeni padişah yetkiyi sadrazam ve kendisiyle paylaşacak bir *meclis-i meşveret* sistemi kurmaya çalıştıysa da, kendisine sorulan-ya da sorulmak zorunda kalınan- sorulara çok uzun cevaplar vermiş, söylediği şeylerin yapıp yapılmadığının da takipçisi olmuş dolayısıyla bürokratik işlem sürecinde hatt-ı hümâyûnlar yeniden etkin bir rol üstlenmiştir.²¹

Yeni kurduğu merkez kurullara ve meclislere rağmen aldığı kararların taşrada hızlı ve etkin olarak uygulanmasına özel bir önem

21. Enver Ziya Karal, *Selim III.ün Hatt-ı Hümayunları*, TTK 1942; aynı yazar, *Selim III.ün Hatt-ı Hümayunları, Nizâm-ı Cedid Devri*, TTK 1946.

veren II. Mahmut da bu hedefi hatt-ı hümâyûnları kullanarak gerçekleştirilmek istemiştir.²²

1832 yılına kadar yoğun olarak başvuru alan hatt-ı hümâyûn uygulaması bu tarihten sonra yerini aynı misyonun kısmen modern olmuş hali olan İrade uygulamasına bırakıyordu. Hattlara bu tarihten sonra da rastlansa da padişaha iletilecek yazılar artık ünvanı *Serkâtib-i Hazret-i Şehriyarî* olan *Mabeyn Başkâtibi*'ne yazılmaya başlanmıştır. *Arz Tezkeresi* adı verilen yazılar hatt-ı hümâyûnlardan daha farklı bir yol izleyerek irâde haline geliyordu. Alt birimlerden gelen herhangi bir yazı valinin üst yazısıyla merkeze gönderilir, gelen yazı konusuna göre ilgili nazırlığa gelir, nazırlık sadarete arz eder, sadaret de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye sunardı. Burada yapılan görüşmeler sonucunda karar tekrar mazbata ile sadarete iletilmekte, sadaretin arz tezkeresiyle mabeyne iletilen mesele, aynı tezkere üzerine mabeynin yazdığı şerh ile *İrade* haline gelmekteydi.²³

Sonuç olarak hatt-ı hümayunlar, XVI. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı devlet yazışmalarında vezir-i azam/sadrazam ve padişah diyalogunun sağlanmasında önemli bir misyon üstlenmişler ve padişahların şeriat dışı konularda sahip oldukları yasa çıkarma ayrıcalıklarının kullanılmasının önemli araçlarından biri²⁴ olmuşlardır.

22. Bekir Koç, *Adı geçen yüksek lisans tezi*, ss. 9-37.

23. İrade örnekleri için bkz: İrade MV. No: 16327, 16518, İrade, Orman ve Ma'âdin Genel No: 2268(87), Husûsi No: 2.

24. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I. cilt, İstanbul 1997, s. 62.